

Origenes over het bidden

Veschenen in *Herademing. Tijdschrift voor Spiritualiteit en Mystiek* 8,2 (2000), 29-32

Riemer Roukema

Van de kerkvader Origenes van Alexandrië (185-254) zijn veel werken verloren gegaan of alleen bewaard gebleven in een aangepaste Latijnse vertaling. De reden hiervan is dat het tweede concilie van Constantinopel (553) hem als ketter heeft veroordeeld, omdat hij zich te buiten zou zijn gegaan aan onbijbelse filosofische speculaties over het christelijk geloof. Gelukkig is echter zijn boek 'Over het Gebed' in één Grieks handschrift (uit de 14e eeuw) bewaard gebleven. Daarin zet deze grote theoloog en prediker min of meer systematisch zijn visies op het bidden uiteen. Andere bronnen die hierin inzicht geven zijn zijn preken, waarin hij dit thema her en der ter sprake brengt of ook korte gebeden uitspreekt. In het navolgende wil ik, na een schets van de omstandigheden waarin Origenes verkeerde, een indruk geven van wat hij over het bidden had te zeggen.

Niet alleen in de eeuwen na zijn dood, maar ook tijdens zijn leven stond Origenes regelmatig onder kritiek. Vragen die aan het christelijk geloof gesteld konden worden, probeerde hij mede met behulp van de filosofie van die tijd te beantwoorden. Zo wilde hij niet alleen in bijbelse maar ook in Grieks-filosofische termen een verantwoording van de christelijke godsdienst geven. De bisschop van Alexandrië, Demetrius, kon echter voor Origenes' geleerde beschouwingen geen waardering opbrengen. Nu was Origenes, toen hij op doorreis te Caesarea in Palestina was, daar onverhoeds door bisschop Theoctistus tot priester gewijd, tot groot ongenoegen van Demetrius. Deze bracht teweeg dat een synode van Alexandrië in 231 of 232 Origenes zijn bevoegdheid om onderwijs te geven en zijn priesterschap ontnam. Toen Demetrius kort daarop stierf, kon Origenes van diens opvolger Heraclas geen wijziging in het beleid verwachten. Hij vestigde zich daarom in Caesarea, waar bisschop Theoctistus hem goed gezind was. Origenes stichtte daar een theologische school en preekte vaak in de plaatselijke kerk. De meeste van zijn preken, bijbelcommentaren en andere werken (voor zover die bewaard zijn gebleven) stammen uit die periode in Caesarea.

Zijn geschrift 'Over het Gebed' heeft hij geschreven op verzoek van een man en een vrouw toen hij vermoedelijk nog maar kort in Caesarea was; dus omstreeks 234. De man heette Ambrosius; door toedoen van Origenes had hij zich, in Alexandrië, van de Valentiniaanse gnostiek bekeerd tot het orthodoxe christendom. Sindsdien had Ambrosius Origenes financieel steeds krachtig ondersteund om te kunnen studeren, schrijven en zijn werken te vermenigvuldigen. De vrouw, Tatiana, is wellicht Ambrosius' echtgenote of zijn zuster.

Ambrosius en Tatiana hadden de volgende kwestie aan Origenes voorgelegd: als God alles al heeft voorbeschikt en alles volgens Gods wil en voorbeschikking gebeurt, dan is bidden zinloos. Zij stelden dus de vraag naar de zin van het bidden. Hierop gaat Origenes in, maar hij doet meer. Van zijn antwoord maakt hij een boekje voor breder gebruik, waarin hij het persoonlijke en het gezamenlijke gebed bespreekt en waarin hij het Onze Vader uitlegt.

Van het vele dat Origenes heeft te bieden bespreek ik eerst zijn visie op de zojuist genoemde kwestie. Voorts ga ik in op de vraag tot wie wij volgens Origenes hebben te bidden, op de manier van bidden en op de inhoud van het gebed. Bij dit laatste komt vanzelf het Onze Vader aan de orde. Af en toe zal ik, ter aanvulling op 'Over het Gebed', ook naar Origenes' preken verwijzen.

Heeft bidden zin?

De vraag of bidden zin heeft, hield niet alleen christenen bezig. De tweede-eeuwse filosoof

Maximus van Tyrus zei dat bidden niet tot verhoring kon leiden en geen invloed had op Gods voorzienigheid. Immers: als je de verhoring waard was, dan zou je die toch wel krijgen, ook al zou je er niet om bidden; en als je de verhoring niet waard was, dan zou je gebed daaraan niets veranderen. Maximus meende dat God zijn plannen nooit zou veranderen omdat iemand hem om iets bidt. Hij vond het zelfs beter, de goden in het geheel niet met verzoeken lastig te vallen. Was bidden voor Maximus dan zinloos? Nee, want het ware bidden bestond voor hem niet uit het vraaggebed, maar uit de omgang en het gesprek met de goden. Daarvan word je, zo meende hij, een beter mens.

Omstreeks het jaar 200 had ook de kerkvader Clemens van Alexandrië het bidden al omschreven als een onophoudelijk gesprek met God. Hij keerde zich onder meer tegen ‘ketterse’ gnostici die meenden dat bidden niet nodig was. Volgens Clemens moet een christen niet zozeer bidden om iets goeds te mogen *hebben* als wel om goed te *zijn*. De zin van het ware bidden zag hij hierin, dat het goed is voor je ziel, zodat je daarvan een goed mens wordt.

In deze traditie staat ook Origenes. Zijn reactie op de vraag, of Gods voorzienigheid bidden niet overbodig maakt, is mede ingegeven door zijn polemieken met de gnostici. Van de gnostici begreep hij dat zij uitgingen van een rigide uitverkiezingsleer; hiervoor kunnen zij zich hebben gebaseerd op teksten zoals in Romeinen 9, waar Paulus handelt over de uitverkiezing van Israël. Paulus lijkt daar te zeggen dat de mens volkomen afhankelijk is van Gods verkiezing en voorbeschikking en zelf niets heeft in te brengen. Origenes gaat daarentegen ervan uit dat de mens een vrije wil heeft om goed of kwaad te doen. Het filosofische concept van de voorzienigheid vat hij op als voorkennis. Dit houdt in dat God van den beginne al weet welke keuzes ieder mens zal maken en hoe ieder zal bidden. God weet dus al of iemand verstandig zal bidden of niet, en of het in iemands voordeel is om verhoord te worden of niet. Bij voorbaat heeft God de menselijke keuzes en gebeden ingepast in zijn bestuur van de wereld.

Zo probeert Origenes het geloof in Gods voorzienigheid - waardoor bidden geen zin lijkt te hebben - te combineren met de vrije wil van de mens. Hieruit volgt dat het nuttig is om in alle vrijheid toch te bidden. Enerzijds leert de mens langs die weg zich te voegen in Gods beleid, anderzijds was dat beleid al op de vrijheid van de mens afgestemd. God reageert dus op wat de mens doet en op zijn gebeden, ook al weet Hij van te voren wat er gaat gebeuren.

Tot wie mogen wij bidden?

Voor Origenes was het een vraag of je alleen tot God de Vader mag bidden of ook tot Jezus. In ‘Over het Gebed’ geeft hij te kennen dat we alleen tot God de Vader mogen bidden, en wel in de naam van Jezus Christus. Tal van eenvoudige gelovigen baden alleen tot Jezus, maar Origenes noemt dat naïef.

Nu is het merkwaardig dat Origenes zelf zich tijdens zijn preken af en toe kort tot Jezus richt. Spreekt hij zichzelf dan tegen? Op grond van 1 Timotheüs 2,1 maakt hij echter verschil tussen smeekbeden, gebeden, voorbeden en dankzeggingen. Het komt ietwat gekunsteld over als hij zegt dat hiervan alleen de *gebeden* aan God mogen worden gericht, terwijl smeekbeden, voorbeden en dankzeggingen zelfs tot heilige mensen mogen worden uitgesproken - en hoeveel te meer dan ook tot Christus. Hij verklaart dat het echte bidden gericht dient te worden tot God de Vader, in de naam van Jezus Christus de Zoon. Met deze opvatting sluit hij aan bij de liturgische praktijk van de kerk. Maar als uiting van persoonlijke vroomheid achtte Origenes het kennelijk dus toch geoorloofd, een smeekgebed tot Jezus richten, hetgeen in zijn preken dan ook aan het licht komt. Zo bad hij in zijn vijfde preek over Jesaja, zinspelend op het relaas van de voetwassing in het evangelie van Johannes: ‘Jezus, kom! Ik heb vuile voeten. Wees voor mij een dienaar, giet water in

het bekken, kom en was mijn voeten!’

Hoe te bidden?

Evenals Clemens wil Origenes zijn lezers brengen tot de ononderbroken mystieke omgang met God. Enkele voorwaarden daartoe zijn dat je als christen je verzoent met een broeder die iets tegen je heeft, en dat je zedig en ingetogen leeft zonder boosheid. Het doen van goede werken en het leven volgens de geboden maken voor hem deel uit van het ‘bidden zonder ophouden’.

Andere aanwijzingen die Origenes geeft tot het bereiken van de ononderbroken omgang met God duiden op het begin van een mystieke methode. Je dient je af te wenden van het aardse, je ziel op te heffen en los te maken van het lichaam, zodat zij geestelijk kan worden. Dit wekt de indruk dat God hoog en ver weg is, maar dat is niet zo bedoeld. De plaats waar de christen God kan vinden, is namelijk zijn innerlijk. Origenes geeft een allegorische uitleg van Jezus' woorden dat je je binnenkamer moet ingaan en je deur sluiten om daar te bidden tot de Vader die in het verborgene is (Mattheüs 6,6). Die binnenkamer verklaart Origenes als het innerlijk van de mens, waarvan Jezus heeft gezegd: ‘Want Ik en de Vader zullen tot hem komen en bij hem wonen’ (Johannes 14,23). Bidden betekent zo dat je je zintuigen afsluit en je alleen nog maar richt op God die in je woont. De ontdekking die Augustinus in zijn Belijdenissen beschrijft (10,27), dat hij God buiten zich zocht terwijl Hij binnen was, is in deze vorm dus al bij Origenes te vinden. Opmerkelijk is dat de geestelijke uitleg van de binnenkamer als het innerlijk waar God te vinden is ook voorkomt in het gnostische evangelie van Filippus, dat in diezelfde tijd is samengesteld.

Origenes laat deze mystieke aanwijzingen aansluiten bij de gangbare gebedspraktijk van het vroege christendom. Hij beveelt aan tenminste driemaal daags te bidden, hiervoor thuis een vaste plek te reserveren en zich hierbij op het oosten te richten; in het oosten komt immers de zon op, die symbool staat voor het ware licht. Dat Origenes ascetisch aangelegd was, komt aan het licht wanneer hij zijn twijfels erover uitspreekt of het wel vroom en eerbaar is te bidden bij het echtelijke bed; hij wil dit echter niet verbieden. Hij houdt zijn lezers voor, in de regel staande te bidden, met uitgestrekte handen en omhooggeheven ogen. Knielen doe je bij het belijden van zonden en het vragen om vergeving. Wie echter ziek is, of op reis, staat het vrij in andere lichaamshoudingen te bidden.

Bidden is, ook voor Origenes, niet alleen iets persoonlijks maar evenzeer een gezamenlijke activiteit. Over de plaats waar de gemeente samenkomt zegt hij dat ook de engelen van alle gelovigen daar aanwezig zijn en meebidden, zodat er dan een dubbele gemeente is (Preken over Lucas 23,8). Ook de zielen van de overledenen zijn erbij en bidden mee. Hiervoor beroept hij zich op de gebeden van de engel Rafaël in het boek Tobit en op de voorbede van de overleden profeet Jeremia, volgens 2 Makkabeeën 15,14.

De inhoud van het gebed

Origenes beveelt de volgende orde in het bidden aan: te beginnen met lofprijzing, daarna te danken voor de ontvangen weldaden, vervolgens te vragen om genezing van je aard die tot zondigen geneigd is, en om vergeving. Daarna kun je bidden om de grote en hemelse dingen, voor jezelf en voor anderen. Je besluit je gebed met de verheerlijking van God door Christus in de heilige Geest. Origenes is zeer terughoudend inzake het bidden om aardse zaken zoals gezondheid en voedsel. Hij gaat uit van twee uitspraken die destijds aan Jezus werden toegeschreven, hoewel zij niet in het Nieuwe Testament staan: ‘Vraagt het grote en het kleine zal u bovendien geschonken worden’; en: ‘Vraagt het hemelse en het aardse zal u bovendien geschonken worden’. Gezondheid en voedsel zijn voor Origenes slechts schaduwen van het hemelse, waar het eigenlijk om te doen is. De bede

om het 'dagelijks brood' (zoals dit nu wordt vertaald) uit het Onze Vader verklaart hij dan ook als een gebed om het ware geestelijke brood, het Woord van God, Christus.

Origenes' opvatting dat je niet om alledaagse dingen moet bidden maar om wat geestelijk en hemels is, stemt overeen met Clemens. Hij kent de tegenwerping dat in de bijbel toch vaak om aardse zaken wordt gebeden, zoals om een kind of om redding uit nood. Origenes meent echter dat die verhalen en gebeden vooral geestelijk moeten worden uitgelegd. Wel erkent hij dat lichamelijke dingen 'begeleidende verschijnselen' kunnen zijn van de hemelse en geestelijke genadegaven.

Tot besluit volgen nog enkele van Origenes' verklaringen van het Onze Vader, waarin zijn zeer spirituele visie op het gebed helder tot uiting komt. De aanhef, 'Onze Vader die in de hemelen zijt', betekent niet dat God zich op een bepaalde plaats bevindt, zoals eenvoudige gelovigen dit opvatten. De hemel is een term voor Gods inwoning in de heiligen. Het is de toestand waarnaar Jezus opvoer na zijn opstanding, waarvan Origenes zegt dat dit meer een opgang van de geest is dan van het lichaam. 'Onze Vader, die in de hemelen zijt' is dus al een verwoording van het ononderbroken gebed waaruit ons leven zou moeten bestaan.

De bede 'Uw koninkrijk kome' gaat erom dat wij de zonde niet meer in ons laten heersen en wij God als koning erkennen, zodat zijn rijk in ons gestalte krijgt. Het onvolkomen kennen laten wij dan achter ons, zodat wij volmaakte kennis en wijsheid ontvangen. Dan hebben wij in dit leven al deel aan wedergeboorte en opstanding.

'Uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel' houdt in dat al het minderwaardige en aardse helemaal hemel wordt. Zondaren zijn aarde, en wie de wil van God doet, is hemel. In die zin geldt dat heel de aarde ertoe is bestemd, hemel te worden.

Terugblik

Wie nu Origenes leest, hoeft niet met al zijn opvattingen in te stemmen om toch van hem onder te indruk te raken. In zijn tijd zocht de kerk haar weg door het Romeinse rijk. Zij werd van diverse kanten aangevallen: nu eens door de overheid, dan weer door filosofen die met haar vreemde geloof de spot dreven, voorts door gnostici die dit geloof heel anders interpreteerden. In die situatie heeft Origenes naar beste kunnen een weg gewezen, die niet in alle opzichten de richting voor nu hoeft te wijzen. Zo heb ik mijn twijfels bij Origenes' visie op Gods voorkennis, terwijl ik zijn twijfel of het wel past, te bidden op de plaats waar een man en een vrouw met elkaar naar bed gaan, niet deel. Zijn aarzeling om te bidden om gezondheid en voedsel is wellicht heel realistisch, en toch vraag ik mij af of het gebed altijd zo spiritueel dient te zijn als hij meent. Fascinerend is wel zijn nadruk op het innerlijk van de mens als de plaats waar God wil wonen. Daaruit spreekt de oude ervaring dat God ons meer nabij is dan wij vaak denken.

Literatuur

Clemens van Alexandrië, *Het gebed van de gnosticus en andere teksten. Een keuze uit Clemens' Stromateis boek VII*. Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door dr. R. Roukema, Zoetermeer 1997

Origenes, *Het Gebed*. Uit het Grieks vertaald, ingeleid en geannoteerd door dr. G.J.D. Aalders, Bonheiden 1991

F. Ledegang, *Origenes. Een experimenteel theoloog uit de derde eeuw*, Kampen 1995

P.S.A. Lefeber, *Keuze en verlangen. Een onderzoek naar zin en functie van het gebed in Origenes' preken en zijn tractaat Over het gebed* (diss. Leiden), Gorinchem 1997